

درآمدی بر گونه‌شناسی نقوش انسانی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان

چکیده

مطالعه نقوش تزئینی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی در ایران، اطلاعات گوناگونی را در اختیار ما قرار می‌دهد. اگرچه این سفال‌ها جذابیت بصری کمتری نسبت به سفال‌های مینایی دارند، با این حال منبع موثقی برای مستندنگاری و پژوهش نقوش، محسوب می‌شوند. فن ساخت سفال زرین‌فام بسیار خاص و منحصر به فرد بوده و بعضاً جنبه اشرافی و تجمل‌گرایانه داشته است. این ویژگی سبب نقش‌پردازی دقیق و ترسیم جزئیات به روی آن‌ها شده که پژوهش پیرامون این نوع سفال و مشخصاً طرح و نقش آن را ضروری می‌سازد. در این مقاله قریب به ۳۰ شی زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی ایران که اکثراً در شهرهای کاشان و ری ساخته شده‌اند، انتخاب و به بررسی نقوش انسانی آن‌ها اقدام شده است.

با انجام این پژوهش چنین استنباط می‌گردد که نقوش انسانی سفال‌های زرین فام این محدوده زمانی-در عین تکرار- دارای چهار چوب معین، ترکیب‌بندی خاص و دسته‌بندی دقیق و مشخصی هستند که به آن‌ها پرداخته خواهد شد. همچنین نوع پوشش و زیورات مردان و زنان در این دوره دارای انواع متفاوتی است که هر یک ویژگی‌های خاص خود را دارا هستند. روش انجام این پژوهش تاریخی-توصیفی، و روش جمع‌آوری اطلاعات آن کتابخانه‌ای و با رویکرد کیفی است. تصاویر اشیا مورد استفاده در مقاله از درگاه اینترنتی موزه‌های مطرح خارج از کشور و همچنین موزه‌های معتبر داخلی گردآوری شده و طراحی نقوش آن توسط نگارندگان صورت پذیرفته است.

اهداف مقاله

- ۱- شناخت ویژگی‌های نقوش انسانی سفال‌های سده‌های میانه ری و کاشان.
- ۲- شناخت ویژگی‌های متعلقات نقوش انسانی نظیر نقش پوشاک، زیورات و... سفال‌های سده‌های میانه ری و کاشان.

سؤالات مقاله

- ۱- نقوش انسانی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه در شهرهای ری و کاشان چه ویژگی‌هایی دارند؟
- ۲- متعلقات نقوش انسانی نظیر نقش پوشاک و زیورات، به روی سفال‌های زرین فام دوره سلجوقی چگونه‌اند؟

واژگان کلیدی

سفال‌های سده‌های میانه اسلامی، سفال‌های زرین فام، کاشان و ری، نقوش انسانی.

سید هاشم حسینی /
دانشیار باستان‌شناسی و عضو هیئت
علمی دانشگاه هنر اصفهان

سمانه شیرخانی /
کارشناس ارشد باستان‌شناسی دوران
اسلامی دانشگاه هنر اصفهان
Samaneh_shirkhani@yahoo.com

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۰۷/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۱۰/۱۵

صفحات مقاله: ۶۷-۸۲

واژگان

ایران در دوره میانه اسلامی منزلگاه سلسله‌های بزرگی همچون سلجوقیان، خوارزمشاهیان و ایلخانان بوده است. سفالگری نیز در این زمان مانند سایر هنرها رو به ترقی گذاشت. نقطه عطف این رخداد، ساخت سفال زرین‌فام توسط سفالگران مسلمان بود که حاصل پخته شدن اکسیدهای فلزی لعاب در داخل کوره است. پرداختن به این فن از این منظر که یکی از مهم‌ترین ابداعات در عرصه سفالگری اسلامی است، دارای اهمیت فراوانی می‌باشد. ضرورت انجام این تحقیق زمانی بر ما محرز می‌گردد که با وجود انجام تحقیقات متعدد در زمینه معرفی سفال‌های زرین‌فام و طبقه‌بندی کلی نقوش آن، تاکنون جزئیات دقیقی از نقوش زرین‌فام به لحاظ ساختار نقش، ترکیب‌بندی، موضوع و... ارائه نشده است. بنابراین این تحقیق می‌تواند شناخت ما را نسبت به نقوش سفال زرین‌فام و به طور اخص نقوش انسانی آن و ویژگی‌هایش افزایش دهد. در واقع هدف از انجام این پژوهش ارائه طبقه‌بندی جدیدی از نقوش انسانی سفال زرین‌فام سده‌های میانه اسلامی بر پایه نمونه‌های مستند است.

لذا تلاش خواهد شد با انتخاب اشیایی که از نظر نقش‌پردازی کامل‌ترین وجه را دارا هستند، به بررسی این قسم از نقوش پرداخته شود. نقوش اشیا منتخب می‌باید دربرگیرنده ویژگی‌های کلی نقوش انسانی این بازه زمانی بوده و ترجیحاً جزئیات بیشتر و دقیق‌تری را در بر بگیرند. پس انتخاب این نمونه‌ها باید از بین سالم‌ترین سفال‌های زرین‌فام صورت گیرد. در کنار این مسأله اعتبار علمی موزه‌های محل نگهداری این سفال‌ها نیز مطرح است. بنابراین تلاش خواهد شد که این اشیا از غنی‌ترین گنجینه‌های جهان و ایران انتخاب شوند. طراحی دقیق نقوش و جزئیات آن‌ها نیز توسط نگارندگان صورت خواهد پذیرفت و نهایتاً با مطالعه تطبیقی نقوش طراحی شده با یکدیگر، به گونه‌شناسی دقیق آن‌ها اقدام خواهد شد.

پیش از این نیز پژوهش‌های متعددی در مورد سفال‌های زرین‌فام سده‌های میانه انجام شده و این گونه از سفال از زوایای مختلفی بررسی شده است. برخی از باستان‌شناسان به بررسی آزمایشگاهی این نوع لعاب پرداخته (واتسون، ۱۳۸۲) و برخی به ارائه کلیاتی جامع پیرامون آن اقدام ورزیده‌اند (نیستانی و روح فر، ۱۳۸۹). اما گروهی از محققین در تالیفات خود تنها به ذکر نامی از این فن در کنار سایر دستاوردهای مسلمانان در عرصه هنر سفالگری اسلامی بسنده کرده‌اند (کیانی و کریمی، ۱۳۶۴)؛ (کیانی، ۱۳۷۹). عده‌ای نیز کوشیده‌اند با محدود کردن جامعه آماری خود و پرداختن به مجموعه‌ای خاص به صورت تخصصی‌تری به سفال‌های این دوره نظر کنند (آلن، ۱۳۸۷). با این حال نتوانسته‌اند حق مطلب را ادا کرده و یا با بررسی نقوش به کار رفته در آن‌ها به مواردی همچون طرح پوشاک، زیورآلات، شرایط اجتماعی، اقتصادی و... بپردازند. گرچه در برخی از منابع به سبک کلی این تزئینات اشاراتی شده (عطاری، ۱۳۸۹) (نیک‌خواه و شیخ‌مهدی، ۱۳۸۹). با این حال پژوهش کمتری بر روی جزئیات نقوش سفال‌های این دوره صورت گرفته است که لازم است به آن پرداخته شود.

روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش تاریخی-توصیفی با رویکرد مطالعه موردی سفال‌های زرین‌فام دوره سلجوقی در چندین موزه مطرح دنیا، از حیث ترکیب‌بندی نقوش، تزئینات و تکنیک ساخت است. تصاویر ۳۰ شیء مختلف به صورت تصادفی، به همراه اطلاعات مرتبط با

آن‌ها از منابع معتبر علمی برداشت شده که کتب و مقالات به روز و مرتبط با سفالگری اسلامی، از آن جمله‌اند. در این پژوهش تلاش شده که این اشیا از میان سالم‌ترین آثار زرین فام متعلق به این دوره زمانی انتخاب شوند تا ویژگی‌های کلی نقوش انسانی را به نحو احسن نمایان سازند. همچنین از نقوش تزئینی این نمونه‌ها، طراحی دقیقی صورت گرفته که می‌تواند به شناسایی بهتر نقوش تزئینی سفال‌های زرین فام این دوره، بیانجامد.

سفالگری سده‌های میانه اسلامی در ایران

کمی پس از ظهور سلجوقیان، انواع متنوعی از سفال رواج یافت و در مراکز ری و کاشان در ایران و رقه در بین‌النهرین تولید گردید (کاتلی و هامبلی، ۱۳۷۶: ۳۲). این سفال‌ها بسیار متنوع هستند و شامل سفال بی‌لعب، سفال یک رنگ، سفال لاجوردی، سفال مینایی، سفال زرین فام، سفال با نقش زیر لعاب، سفال سفید رنگ مسبک و سفال با نقش قالب زده می‌باشند (کیانی، ۱۳۷۹: ۳۴).

در مورد سفال زرین فام، سه سبک عمده متعلق به دوران پیش از مغول شناسایی شده که از این‌ها دو سبک به شهرهای ری و کاشان منسوب است (واتسون، ۱۳۸۲: ۳۹). کاشان منشأ اصلی ساخت لعاب زرین فام در سده‌های میانه است و سایر مناطقی که به ساخت زرین فام مشهورند، در واقع وارد کننده زرین فام کاشان از طریق داد و ستد، تجارت و یا تقلید کننده آن به شمار می‌روند (نیستانی و روح فر، ۱۳۸۹: ۱۷).

از آنجایی که مردم ایران بیشتر از سایر مسلمانان کراهت تصویرسازی موجودات زنده و تحریم صورتگری را نادیده می‌گرفتند، این نقوش در ایران بیش از سایر مناطق به چشم می‌خورد. ریشه این امر را می‌توان در علاقه ذاتی و فطری ایرانیان به هنر و نیز سبکه بسیار غنی نقاشی و تصویر سازی در عصر پیش از اسلام و به ویژه در زمان ساسانیان دانست. ارتباط عمیق بین ایران و چین نیز تأثیر بسیار مهمی در گسترش نقاشی و صورتگری در بخش شرقی دنیای اسلام داشت. از سوی دیگر سلاطین سلجوق نیز ایرانیان را به چشم پوشی از تحریم صورتگری تشویق می‌کردند (حسن، ۱۳۸۴: ۵۳). بنابراین یکی از ویژگی‌های نقوش سفال‌های این دوره، پرداختن به موضوعات انسانی است. چهره‌ها متأثر از نژاد آسیای میانه (صورت گرد، لب‌های غنچه‌ای، بینی قلمی، چشم‌های بادامی و ابروهای کمانی و گاه پیوسته)، لباس‌ها قلم‌گیری شده و تزئینات لباس به وفور نقش شده به نحوی که متن کل لباس و گاه زمینه با تزئینات اسلیمی و ختایی پر شده است. اکثر این تصاویر بر روی بشقاب‌های سفالی و در شهرهای ری، کاشان، ساوه، نیشابور و گرگان ترسیم شده‌اند (خواجه احمد عطاری، ۱۳۸۹: ۲۳). در این سفال‌ها پیکره‌های انسانی اغلب در برابر یک منظره قرار گرفته‌اند. گاهی در روی سفال‌ها یک پیکره یا دو پیکره ترسیم می‌شده که در حالت نشسته و در حال صحبت کردن با یکدیگر بودند که چشمان کشیده پیکره‌ها را خم سیاه ابروها شفاف‌تر می‌ساخت (کاتلی و هامبلی، ۱۳۷۶: ۳۳). نقوش روی ظروف سفالین دوره سلجوقی تأثیر پرتوان و مستقیم نقاشی مینیاتور است. تصاویر اسب سواران، حکام ارگ نشین و قهرمانان افسانه‌های کهن رایج‌ترین موضوعات نقاشی روی سفال ایران در سده‌های پنجم و ششم/ یازدهم و دوازدهم هستند که از نمونه‌های آن می‌توان نقوش حیوانات، گاوهای بالدار و شیرانی که سر انسان دارند را نام برد (گدار، ۱۳۵۴: ۱۲۵). نقوش انسانی سفال‌های دوره سلجوقی به دو گروه کلی تقسیم می‌شوند. گروه اول

موضوعات اقتباس شده از ادبیات فارسی ایرانی همچون اشعار نظامی، فردوسی و... و گروه دوم نیز موضوعات غیر ادبی و اقتباس شده از زندگی روزمره شاهان و امیران و نقش‌های چون شکار، رقص و نوازندگی و... هستند (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۴۹).

برخی محققان سبک چهره‌نگاری این دوره را همان سبک سایر نقوش سلجوقی می‌دانند؛ چراکه این چهره‌ها به نقاشی‌های کتب مصوری که از پیروان مانی نقاش در ناحیه تورفان ترکستان پیدا شده، بسیار شبیه هستند و در حقیقت این سبک حقیقتاً ایرانی است و تعبیر اینکه این نقوش تقلیدی از نقوش چینی هستند، اشتباه است (بهنام، ۱۳۴۱: ۵).

ترسیم لباس در نقوش انسانی نیز، در شش سده نخست اسلامی، به شدت سنت‌گرا بود و این‌گونه به نظر می‌رسید که سبک‌های جدید بیشتر با ظهور ترک‌ها معرفی شد و سبک‌های ابتکاری در سربندها و زیور آلات در زمان سلجوقیان گونه‌های اصلی لباس را تاحدی تغییر داد. در البسه، گرایش آشکاری به مردانه‌تر کردن پوشاک بود و خفکان اغلب در پوشش مردان و زنان دیده می‌شد و زنان البسه جانبی که قبلاً متعلق به مردان بود را به تن داشتند. از جمله چکمه و برخی از سربندها، به طور کلی ساختار سنتی پوشاک ایرانی در اساس بدون تغییر باقی ماند و خفتان سفت و مزین همراه با شلوار و چکمه باقی مانده از سبک اواخر ساسانی و نیز آسیای مرکزی کماکان در پوشش مردان و زنان بلند مرتبه ایرانی تا ظهور مغولان و حتی بعد از آن نیز دیده می‌شود (شناور ماسوله، ۱۳۸۹: ۹۴). در این دوره نحوه آرایش مو نیز تغییر کرد. موها عموماً صاف و آویخته ترسیم می‌شده و مردان در تصاویر اغلب بدون ریش هستند (شناور ماسوله، ۱۳۸۹: ۱۱۳). به طور کلی نقوش انسانی سفال‌های سلجوقی را می‌توان به چند دسته کلی تقسیم کرد.

۱- گروه سواران

۲- گروه شاهان و شاهزادگان

۳- انسان‌های ایستاده یا نشسته در حال گفتگو

۴- نقش انسان‌های منفرد در میان گل و بوته‌ها

۵- نقوش ترکیبی (خسروی خافتری، ۱۳۹۰: ۴۶).

در ادامه مطلب به معرفی بهتر این نقوش انسانی پرداخته و با معرفی مصادیق آن و طراحی دقیق آن‌ها، شناخت بهتری از سبک تصویرنگاری انسانی این دوره صورت می‌گیرد.

سفال با نقش انسانی منفرد

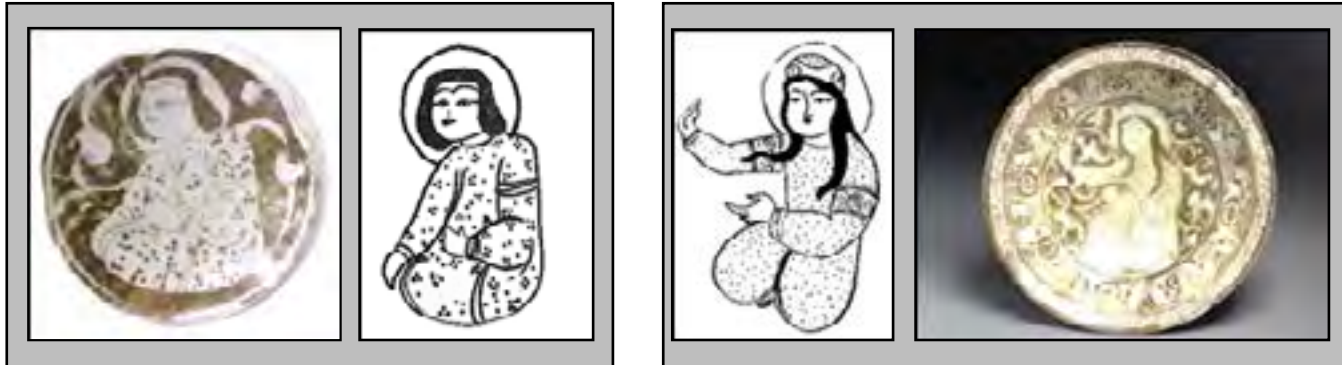
این‌گونه نقوش معمولاً تصویری از یک فرد در حالت نشسته است که در برخی موارد حرکت دست وی به سمت بالا خود نمایی می‌کند. هاله پیرامون سر، ویژگی‌های چهره، فرم لباس و طرح و نقش آن همگی از سبک متداول این دوره پیروی می‌کند.

در مورد هاله گرد پیرامون سر اشخاص که گاهی در اطراف سر حیوانات نیز دیده می‌شود برخی محققین آن را متأثر از هنر بیزانس دانسته و برخی دیگر آن را برگرفته از سبک تصویرنگاری آسیای مرکزی می‌دانند. در تفسیری دیگر این هاله را در رابطه‌ای مستقیم با خورشید می‌دانند که از فرهنگ اوستایی ریشه گرفته و خورنه به معنای خورشید خوانده می‌شود و اهورامزدا به برگزیدگان ارزانی می‌دارد. وجود این هاله‌ها بر اطراف سر موجودی، سبب تقدم او بر دیگران و بیانگر ذات ویژه دارنده آن و تفاوت او با دیگران است. بر این مبنا

می‌توان آن را نمادی از انسان کامل و منجی موعود دانست (کرین، ۱۳۷۴: ۶۲). از نگاهی دیگر این هاله نقشی نمادین و نشان دهنده فر و شکوه الهی است که در اعتقادات میترائیسم و آیین زرتشت جایگاه ویژه‌ای داشته است (نیستانی و روح فر، ۱۳۸۹: ۱۲۳). (تصویر ۱)

تصویر ۱- راست کاسه زرین فام متعلق به سده ششم/ دوازدهم، (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه آشمولین انگلیس)

تصویر ۲- چپ، کاسه زرین فام متعلق به اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم/ دوازدهم و سیزدهم، محل نگهداری: موزه مقدم تهران. (ماخذ: نگارندگان)

نخستین نمونه‌های مورد مطالعه از این نوع نقش، ظروف زرین فام متعلق به کاشان و سده‌های میانه اسلامی است. در این اشیا نقش مردی با پوششی منقوش و هاله نور اطراف سر، در مرکز ظرف به چشم می‌خورد. این اشیا در زمره ظروف درشت نقش قرار می‌گیرد. (تصاویر ۱ و ۲) نمونه بعدی ابریقی زرین فام، متعلق به سده هفتم/ سیزدهم است که در تزئین بدنه بیرونی آن، از تکرار نقشمایه انسانی نشسته در میان درختان سرو تزئینی شطرنجی، بهره گرفته شده است. ظاهراً این درخت از نقوش متداول تصویرگری سبک کاشان است. (تصویر ۳)

تصویر ۳- ابریق زرین فام متعلق به سده هفتم/ سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

نمونه دیگری از همین نوع نقش در ظرفی متعلق به شهر ری و سده‌های ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم نیز دیده می‌شود. این نوع سفال تا قبل از حمله مغول همچنان در این مرکز تولید می‌شده است. بدنه این ابریق سفالی با تصویر انسان با صورت‌های بزرگ و گوشتالو، چشمان بادامی و ابروهای پیوسته آرایش یافته است. (تصویر ۴) نقوش سفال‌های شهر ری عموماً متراکم و تصاویر انسانی، با صورت گرد مغولی، چشمان بادامی ترسیم می‌شده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۴۹). نکته مهم اینکه در واقع مرکز سفال ایران کاشان بوده است نه ری. کاشان از سده پنجم/ یازدهم تا سده یازدهم/ هفدهم پایتخت این هنر محسوب می‌شده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

از ری در متون تاریخی همچون احسن‌التقاسیم به عنوان خوره نام برده شده است (مقدسی، ۱۳۸۵: ۵۷۳). این شهر در زمینه تولید زرین فام شیوه مخصوص خود را دارد.

نقش غالب آن تصاویر انسانی با ویژگی‌های مذکور است که با رنگ قهوه‌ای در طیفی از تیره روشن نقش می‌شده است که در این نمونه‌ها کاملاً مشخص است. (تصویر ۵) داخل ظروف نیز عمدتاً نقش استخر، درخت سرو، ماهی و آسمان دیده می‌شود (توحیدی، ۱۳۸۶: ۲۷۵). زن‌های نشان داده شده توسط نقاشان ری نیز، با چهره‌ای کمتر مدور از زنان نقاشان شیوه کاشان نمایش یافته‌اند و نیز در آرایش مو متفاوت‌اند و با انبوه گیسوان بافته اطراف صورت، دارای چشمانی گردتر و رخساری جذاب‌تر هستند (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۸۶۹). با این حال نقوش ری و کاشان بسیار شبیه‌اند و در نگاه نخست، تشخیص آن‌ها از یکدیگر دشوار به نظر می‌رسد. (تصویر ۶)

تصویر ۶- جزئیات نقوش بشقاب سفالی زرین فام کاشان، سده هفتم / سیزدهم، محل نگهداری: موزه دوران اسلامی ایران (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۵- ابریق سفالی سده ششم / دوازدهم، ری (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۴- ابریق سفالی سده‌های ششم و هفتم / دوازدهم و سیزدهم، ری (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

مشابه این نقوش، در مرکز کاسه‌ای زرین‌فام و متعلق به سده‌های ششم و هفتم / دوازدهم و سیزدهم است نیز به چشم می‌خورد که تصویر مردی با هاله‌ای در اطراف سر است. (تصویر ۷)

در شیوه ری صورت انسانی که چشم‌های باریک و کشیده دارد که دنباله آن به گوش متصل می‌شود و نیز قوس ابروان و شیوه آرایش سر مخصوصاً قابل ملاحظه است. اشخاص با ریش باریک و نوک دراز یا بر خلاف آن‌ها که زلف سرشان بیشتر روی گوش به صورت انبوه ریخته است، از مشخصات شیوه استادان ری می‌باشد (بهرامی، ۱۳۲۷: ۶۶).

در ظرف‌هایی که از نظر کیفیت نقوش، نازل‌تر هستند نیز از نقوش انسانی منفرد بهره گرفته شده که بسیار بی دقت و سهل انگارانه ترسیم شده‌اند. در این نمونه‌ها غالباً از نقوش انسانی برای پر کردن بخشی از فضای سطح شیء استفاده شده؛ بنابراین فرم کلی این انسان‌ها از فرم کلی شیء تبعیت می‌کند. بر مبنای چنین شرایطی این نقوش فاقد هرگونه تحرک‌اند و گاه از ترسیم بخشی از اندام‌ها نظیر دست‌ها و پاهایشان صرف نظر شده است (تصاویر ۸ و ۹)

تصویر ۷- کاسه سفالین سده‌های ششم و هفتم / دوازدهم و سیزدهم، ری (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۹- کاسه سفالین سده‌های
ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم،
ری (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه
متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۸- کاسه سفالین سده‌های
ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم،
ری (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه
متروپلیتن نیویورک)

در این گونه از نقوش انسانی، ندرتاً پیکره‌های منفرد به صورت ایستاده نیز، ترسیم شده‌اند. صورت‌ها هم عموماً به صورت تمام رخ یا سه رخ تجسم یافته‌اند. با این حال ممکن است برخی از نمونه سفال‌ها از زوایای نادرتری همچون زاویه نیمرخ بهره گرفته شده باشد. (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰- کاشی هشت پر با کتیبه
به قلم نسخ، متعلق به کاشان و سده
هفتم/ سیزدهم. محل نگهداری: موزه
رضا عباسی (ماخذ: نگارندگان)

این نقش که بر روی کاشی هشت پری ترسیم شده دارای پویایی بیشتری نسبت به حالات قراردادی و تکراری نقوش انسانی این دوره است و برخلاف نمونه قبل، تحرک در اندام این فرد که در حال شکار پلنگ با نیزه است، کاملاً مشخص است و جزو نمونه‌های معدودی است که پوشش مردان این دوره را در حالتی متفاوت و کاملاً واضح نشان داده است. (تصویر ۱۰)

سفال با نقش انسانی منفرد در داخل قاب

این نوع نقش، زیر مجموعه نمونه مذکور است و تفاوتش با آن در این است که تصویر انسان، درون قاب‌هایی که ما بین آن‌ها نقوش گیاهی وجود دارد، گرداگرد شیء تکرار شده‌اند. برای نمونه برای تزئین این ظرف دهانه گشاد زرین فام از تصویر ۴ فرد در قاب‌های

اسلیمی، استفاده شده است. فضای بین این چهار قاب نیز با نقوش گیاهی مناسب پر شده است. (تصویر ۱۱) شیء بعدی که کوزه دسته‌دار دهانه گشاد کوچکی است، نمونه دیگری از این نوع نقش‌پردازی را داراست. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲- نقش انسانی ظرف زرین فام سده های ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

تصویر ۱۱- نقش انسانی ظرف زرین فام سده های ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه فلسطین اشغالی)

سفال با نقش دو انسان

در این گونه سفال‌ها نقش دو انسان رو در روی یکدیگر و در حال گفتگو، به چشم می‌خورد. در صورت‌پردازی آن‌ها از همان عناصر قراردادی استفاده شده است. این افراد دارای موهای بلند هستند که در سه بخش پشت سر و در دو طرف، بر روی شانه-هایشان ریخته است. فرم لباس‌ها بلند و ساده و در قسمت بازوها، دارای طرح‌های بازو بندی پرنقش‌تری نسبت به طرح پارچه لباس است. پوشش ساده نیم تاج مانندی نیز به روی سر این اشخاص به چشم می‌خورد که تا پشت سر این افراد ادامه می‌یابد. (تصویر ۱۳) در بررسی و مقایسه بین ری و کاشان یکی از تفاوت‌های نقوش انسانی، تزئینات سربند پیکره‌هاست. سربندهای پیکره‌های ری ساده‌تر و به شکل عمامه است. سربند پیکره‌های کاشان بیشتر دارای تزئینات قبه‌ای در سمت جلو می‌باشد (سلیمانی معز، ۱۳۹۴: ۲۲۸). اما در کل بهترین طرح‌ها همراه با جزئیات دقیق در کاشان تولید می‌شد که از جهاتی مشابه به طرح‌های به کار رفته در قالی کاشان است (Kuhnelt:1970,104).

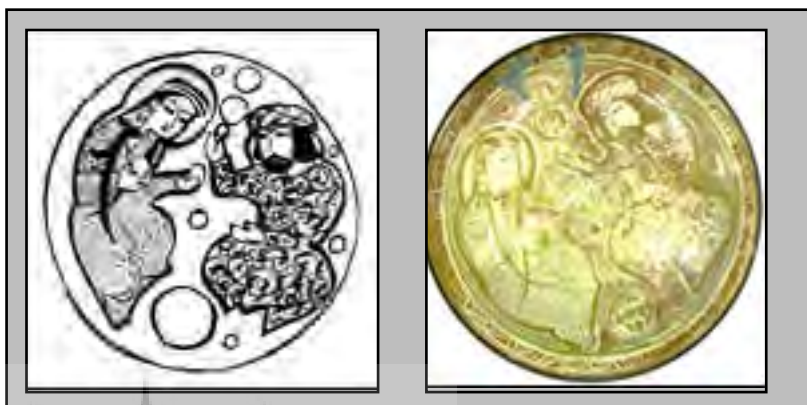
مورد دیگر کاسه‌ای زرین‌فام با تصویر زن و مردی است که رو در روی یکدیگر به صورت قرینه قرار دارند. چهره‌پردازی این مرد با سایر چهره‌نگاری‌های متداول این دوره، متفاوت است. آرایش صورت و محاسن وی در مقابل چهره‌های سایر مردهایی که تا به حال روی سفال‌ها دیده شده، کاملاً شاخص به نظر می‌رسد. برای پوشش سر او نیز از عمامه بهره گرفته شده است. برای آرایش موی زن نیز از زیور آلات استفاده شده است. (تصویر ۱۴) آرایش موی زنان سلجوقی به طبع سایر نمادها و تصویرهای این دوره عموماً ساده و گاه آمیخته با موهای صاف بود. در ترسیم ملکه‌ها و بانوان درباری از تاج نیز استفاده می‌شده است. پوشش انسانی مردان در دوره ساسانی عموماً شامل پیراهنی کوتاه، شلوار، کت کوتاه، مانتو، کفش یا چکمه و نیز استفاده از زیورآلات بوده است. پوشش

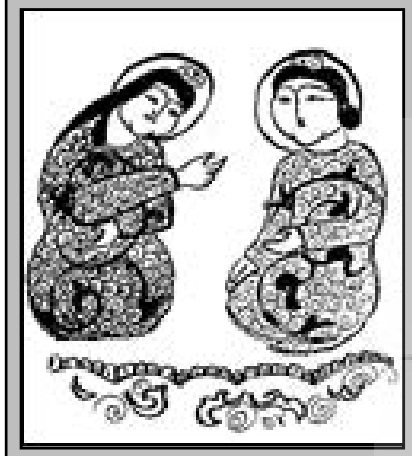
تصویر ۱۳- کاسه زرین فام متعلق به کاشان و سده ششم/ دوازدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه آشمولین انگلیس)

زنان نیز در این دوره اغلب شامل پیراهن بلند، شلوار، شال، دستار و در مواردی دهان بند و پوشش پا و نیز کفش استفاده می‌کردند. استفاده از زیور آلات نیز در نقوش زنان این دوره به وفور دیده می‌شود. (تصویر ۱۵) رقاصه‌ها و طبقات پایین جامعه گردنبندهای مهره‌دار نمی‌بستند، برعکس گردن‌بندهایی سنگین با یک، دو یا سه آویز را ترجیح می‌دادند. (شناور ماسوله، ۱۳۸۹: ۱۳۰)

تصویر ۱۴- کاسه زرین فام سده های ششم و هفتم/ دوازدهم و سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

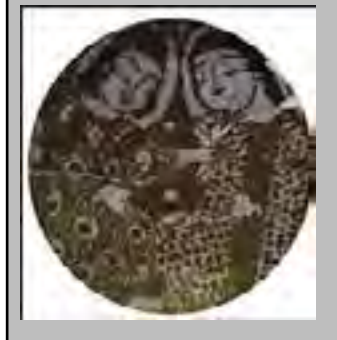
تصویر ۱۵- بشقاب زرین فام سده هفتم/ سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

این قسم سفال‌های زرین فام که دارای نقوش انسانی دو نفره‌اند، در بسیاری از موزه‌های مطرح دنیا وجود دارند. نوع پوشش سر، مدل تاج‌ها و زیور آلات، نوع آرایش موها و طرح پارچه البسه از جمله اطلاعاتی هستند که از مطالعه این نوع نقوش به دست می‌آیند. (تصاویر ۱۵، ۱۶ و ۱۷)

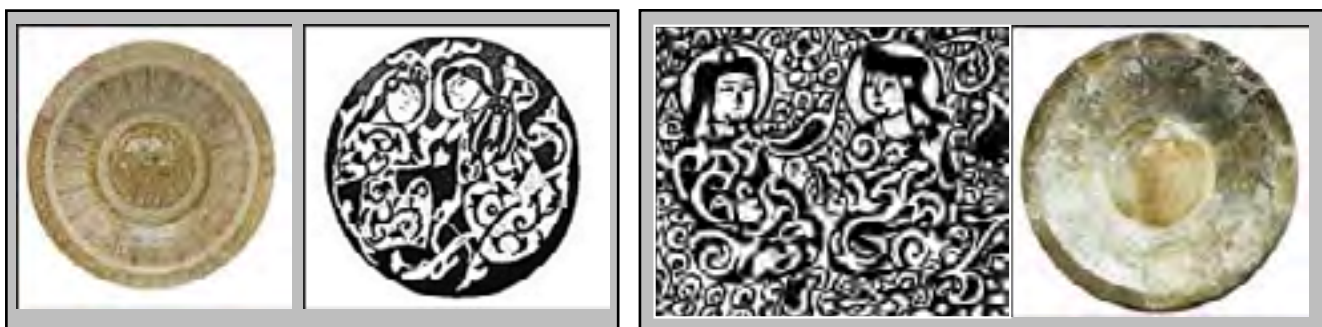

تصویر ۱۷- بشقاب زرین فام اواخر سده هفتم/ سیزدهم. محل نگهداری: موزه مقدم تهران (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۶- کوزه زرین فام متعلق به کاشان و سده ششم/ دوازدهم. محل نگهداری: موزه سفالینه و آبگینه تهران (ماخذ: نگارندگان)

نمونه بعدی دارای ۴ بخش تزئینی و ۱۲ نقش انسانی است. ۲ پیکره در بخش مرکزی و ۱۰ پیکره دیگر بر روی دیواره ظرف و دورا دور شی تکرار شده که دو به دو رو به روی یکدیگر قرار دارند و هاله‌ای در اطراف سر ایشان دیده می‌شود. (تصویر ۱۸) نمونه‌های دیگری از این نوع نقش نیز وجود دارد که علاوه بر نوع پوشش و زیورآلات، اطلاعات موثقی در مورد ادوات موسیقایی این بازه زمانی در اختیار ما قرار می‌دهند. (تصویر ۱۹)

تصویر ۱۹- نقش دو نوازنده رو به روی هم، کاسه زرین فام متعلق به اواسط سده هفتم/ سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۱۸- کاسه زرین فام متعلق به سده هفتم/ سیزدهم و کاشان (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه آشمولین انگلیس)

نمادهای تصویری ظروف سلجوقی، عمدتاً پیکره نما و تعدادی نیز نزدیک به سبک ورقه و گلشاه هستند. جای گیری پیکره-ها عمدتاً با شکل ظرف و یا بشقاب همخوانی دارد. به طور مثال سوار کارانی که در لبه بشقاب حول دایره یورتمه می‌روند، در این حالت از فرم زمینه بشقاب پیروی شده و به آن مثل یک سطح مسطح نگاه شده است (براند، ۱۳۸۳: ۸۹). این قاعده در مورد نقوش انسانی دوتایی که در اطراف شی تکرار می‌شوند نیز، صدق می‌کند. (تصویر ۲۰) در حقیقت سفالگران کاشان طراحان خوبی بودند، موسیقیدان‌ها و صحنه‌های گفتگو زن و مرد در کنار جویبار، از موضوعاتی بود که به آن‌ها بسیار علاقمند بودند و متناسب با فرم کلی ظرف طراحی می‌شدند. (arberry,2001: 12)

تصویر ۲۰- قدح سفالین زرین فام با کتیبه به قلم نسخ، متعلق به کاشان و اوایل سده هفتم/ سیزدهم. محل نگهداری: موزه رضا عباسی (ماخذ: نگارندگان)

سفال با نقش انسانی در ترکیب‌بندی جمعی

علاوه بر نمونه‌هایی که ذکر کردیم از آن‌ها رفت، در برخی اشیاء که غالباً بشقاب‌های بزرگ سفالی هستند، هنرمند نقاش کوشیده که با استفاده از فضای وسیعی که شی در اختیارش قرار می‌دهد به خلق هرچه هنرمندانه‌تر ترکیب‌بندی جمعی از پیکره‌های انسانی بپردازد. (تصویر ۲۱) در این نوع ترکیب‌بندی هنرمند از ترکیب قرینه استفاده کرده تا علاوه بر تسهیل در امر جایگزینی عناصر بصری در کادر، تعادل مناسبی از چیدمان عناصر ایجاد کند. در این نمونه از نقوش انسانی، غالباً فردی بلند مرتبه در مرکزیت قرار داشته و افرادی نیز در پیرامون وی حضور دارند که غالباً از نظر پوشش، آرایش صورت، تاج و سایر زیورآلات در وضعیت ساده‌تری ترسیم شده‌اند. (تصویر ۲۲ و

۲۳) صورت‌هایی که نقاشان کاشانی ترسیم کرده‌اند بسیار گرد، فربه و گاهی مغولی‌اند (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۸۶۹). که این مشخصه در این نوع از نقوش انسانی نیز مشاهده می‌شود.

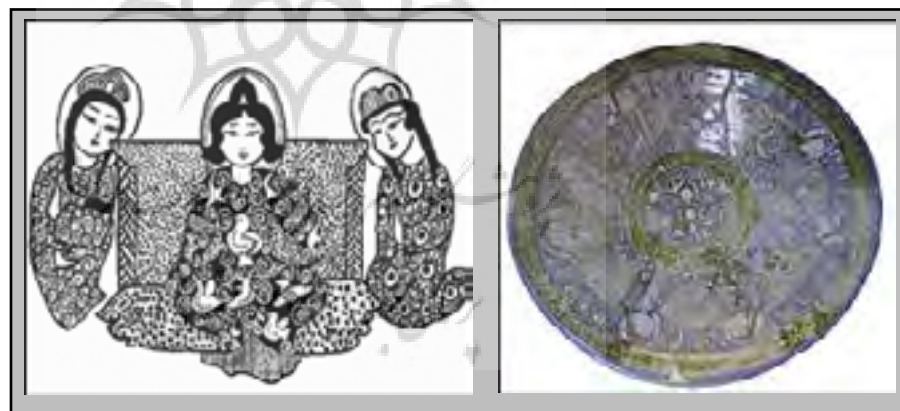
تصویر ۲۱- ترکیب بندی چند پیکره انسانی، بشقاب زرین فام، سده هفتم/ سیزدهم ساخت کاشان، محل نگهداری: موزه دوران اسلامی ایران (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۲- ترکیب بندی چند پیکره انسانی، کاشی هشت پر زرین فام متعلق به ۶۰۸ ه.ق. ساخت کاشان (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۲۳- ترکیب بندی چند پیکره انسانی، بشقاب زرین فام متعلق به سده هفتم/ سیزدهم، ساخت کاشان، محل نگهداری: موزه سفالینه و آبگینه تهران (ماخذ: نگارندگان)

سفال با نقش انسان سوار بر اسب

در زرین فام‌های کاشان از طرح‌های یکسان با گرایشی سخت به رسوم قدیمی، استفاده شده است. از طرح‌های رایج این دوره نقش مرد سوار بر اسب است که از آن جمله می‌توان به نقش چوگان باز و نقش قوچ باز اشاره کرد (bahrami, 1988, 100). کیفیت ترسیم این نقش بر حسب اینکه بر روی چه نوع ظرف و با چه کاربری و کیفیتی تولید شده باشد، متفاوت است. در برخی ظروف این نقش بسیار بی دقت ترسیم شده و از جزئیات کمتری برخوردار است. (تصویر ۲۴) چنانچه این نقش را بر روی ظروف پیچیده‌تر از نظر فرم (تصویر ۲۶) و یا ظروف

بزرگ‌تری همچون بشقاب‌ها که فضای بیشتری جهت خلق نقوش دقیق‌تر در اختیار نقاش قرار می‌دهد، مورد مطالعه قرار دهیم، اطلاعات خوبی از آن حاصل می‌شود. این اطلاعات شامل موارد متعددی نظیر نوع پوشش، آرایش و زیورآلات و تجهیزات و براق آلات اسب و ملزومات اسب سواری می‌باشد. (تصاویر ۲۴-۳۰) در نمونه‌هایی از این گونه نقش، از تصویر کاج شطرنجی برای پر کردن زمینه و

تصویر ۲۶- آبریز و پیکرک سفالین زرین فام متعلق به کاشان و اوایل سده هفتم / سیزدهم، محل نگهداری: موزه سفالینه و آبگینه تهران (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۵- بشقاب سفالی زرین فام کاشان، سده هفتم/ سیزدهم، محل نگهداری: موزه دوران اسلامی ایران (ماخذ: نگارندگان)

تصویر ۲۴- قمقمه سفالین زرین فام متعلق به کاشان و سده هفتم/ سیزدهم محل نگهداری: موزه رضا عباسی (ماخذ: نگارندگان)

فضای خالی استفاده شده است. طریقه ترسیم زین و ملحقات اسب در این گونه نقش بسیار دقیق است و آناتومی سوارکار نیز به صورت صحیحی به روی آن ترسیم شده است. (تصاویر ۲۷ و ۲۸) این گونه نقش انسان به روی ظروف، چه در حالت سواری و چه در حالت پیاده که به تکرار بر جوانب فرم‌های سفالین دیده می‌شود بیش‌تر تحت تأثیر داستان‌های اسطوره‌ای و شاهنامه است (کیان نژاد، ۱۳۸۴: ۹۷)

تصویر ۲۷- نقش سوار کار بر ابریق زرین فام
سده ششم/ دوازدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی
موزه متروپلیتن نیویورک)

تصویر ۲۹- نقش چوگان باز سوار بر اسب،
نقش به روی بشقاب زرین فام سده هفتم/
سیزدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی موزه
ویکتوریا و آلبرت لندن)

تصویر ۳۰- نقش سوارکار به روی بشقاب
زرین فام سده هفتم/ سیزدهم (ماخذ: درگاه
اینترنتی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

تصویر ۲۸- نقش سوار کار بر کاسه زرین فام
سده ششم/ دوازدهم (ماخذ: درگاه اینترنتی
موزه آشمولین انگلیس)

البته نقش سوارکار و چوگان باز به صورت منفرد هم بر روی ظروف تجسم یافته‌اند.
(تصاویر ۲۹ و ۳۰) با مطالعه دقیق نقش سوارکار بر روی ظروف زرین فام سده‌های میانه
اسلامی در شهرهای ری و کاشان اطلاعات دقیقی از گونه‌ها و نژادهای مختلف اسب در این
دوره به دست می‌آید که نیاز به بررسی بیشتر و مطالعه تطبیقی نقوش حیوانی این سفال‌دارد.

نتیجه گیری

این پژوهش به منظور ارائه گونه‌شناسی و طبقه‌بندی دقیقی از نقوش انسانی سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی ری و کاشان انجام گردید. با استفاده از طراحی دقیق نقوش این اشیا اعم از بشقاب‌ها، کاسه‌ها، تنگ‌ها، آبخوری‌ها، کاشی‌ها و... نتایج زیر حاصل گردید:

۱- فرم ترکیب بندی نقوش از فرم کلی شی تبعیت می‌کند.

۲- تأثیرات تصویرنگاری دوران گذشته به روی نقوش انسانی سفال‌های زرین فام این دوره و این شهرها کاملاً مشخص است. از جمله این تأثیرات می‌توان به هاله پیرامون سر اشخاص که به نقل‌های گوناگون برگرفته از اعتقادات میتراثیسم و آیین زرتشت و یا فرهنگ اوستایی و از عنایات اهورا مزداست، اشاره کرد. همین تأثیرات از ادوار گذشته همچون دوره ساسانی و نواحی مختلفی نظیر آسیای مرکزی را می‌توان در پوشاک انسان‌های ترسیم شده به روی سفال‌ها نیز مشاهده کرد. شباهت در آرایش مو نیز بین مردان و زنان هویداست. همین شباهت در پوشش نیز، به دلیل وجود سنت گرایی و قوانین نانوشته سخت گیرانه به وضوح دیده می‌شود.

۳- برای تزئین برخی اشیا از تک پیکره نگاری استفاده شده است که این سبک از تزئین زرین فام‌ها، غالباً در زمره سفال‌های درشت نقش جای می‌گیرند. پس زمینه این تک پیکرها غالباً با نقوش گیاهی مختصر و نه چندان ظریفی تزئین شده است.

۴- در برخی از سفال‌ها از چند پیکره برای تزئین استفاده شده که غالباً رو در روی یکدیگر و در حال گفتگو هستند. این قسم از نقوش اطلاعات گسترده‌ای پیرامون پوشاک (نقش پارچه، بازوبند، تاج و کفش)، زیورآلات، آلات موسیقی، مناسبات اجتماعی و... در اختیار ما قرار می‌دهد.

۵- نقش سوارکار آخرین گروه از نقوش انسانی رایج برای تزئین ظروف این دوره است. این نقش علاوه بر اینکه منبع موثقی جهت دریافت اطلاعات مذکور است، اطلاعات وسیعی در مورد صنعت زین و یراق سازی برای اسب‌ها و همینطور نژاد این حیوانات خواهد داشت.

مطالعه نقوش سفال‌های زرین فام سده‌های میانه اسلامی از این منظر که امکان سبک‌شناسی دقیقی از نقوش انسانی این گونه سفال را فراهم می‌آورد، حائز اهمیت است. البته باید به این نکته اذعان کرد که با بررسی این تعداد نمونه از این نوع ظروف نمی‌توان به قطعیت در مورد همه نقوش ترسیم شده بر سفال‌های این دوره، نظری جامع صادر نمود اما با توجه به اینکه پرداختن به نمونه‌های بیشتر در این مجال نمی‌گنجد و همچنین مستلزم پژوهشی مبسوط‌تر از مقاله است، به این حد از جامعه آماری بسنده شده است. بنابراین می‌توان با انتخاب جامعه آماری گسترده‌تر به نتایج متقن‌تری در این زمینه دست یافت و درهای پژوهش‌های آتی در این زمینه، همچنان به روی پژوهشگران باز خواهد بود.

فهرست منابع

کتاب

- براند، باربارا (۱۳۸۳)، هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، چاپ اول، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- بهرامی، مهدی (۱۳۲۷)، صنایع ایران؛ ظروف سفالین، چاپ اول، تهران، دانشگاه تهران.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۷)، شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۷)، سیری در هنر ایران، ترجمه فاطمه کریمی، چاپ اول، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- توحیدی، فائق (۱۳۸۶)، فن و هنر سفالگری، چاپ پنجم، تهران، سمت.
- حسن، زکی محمد (۱۳۸۴)، چین و هنرهای اسلامی، ترجمه غلامرضا تهامی، تهران، ققنوس.
- خواجه احمد عطاری، علیرضا (۱۳۸۹)، سیر طراحی در نگارگری ایران (دوره های مغول، تیموری و صفوی)، اصفهان، انتشارات دانشگاه هنر اصفهان.
- کاتلی، مارگریتا، هامبلی، لویی (۱۳۷۶)، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه دکتر یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی.
- کرین، هانری (۱۳۵۸)، ارض ملکوت، ترجمه ضیا الدین دهشیری، تهران، مرکز ایرانی مطالعات فرهنگ ها.
- کریمی، فاطمه و محمد یوسف کیانی (۱۳۶۴)، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران، مرکز باستان شناسی ایران.
- کیانی، محمد یوسف و فاطمه کریمی (۱۳۶۴)، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، مرکز باستان شناسی ایران
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، پیشینه سفال و سفالگری در ایران، انتشارات نسیم دانش، تهران.
- گدار، آندره (۱۳۵۴)، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، دانشگاه ملی ایران.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقاسیم، مترجم علی نقی منزوی، چاپ اول، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- نیستانی، جواد و زهره روح فر (۱۳۸۹)، ساخت لعاب زرین فام در ایران بر اساس مطالعات تاریخی و پژوهش های آزمایشگاهی (با تکیه بر رساله ابوالقاسم عبدالله کاشانی، تألیف ۸ و ۷ ه.ق) تهران، انتشارات آرمانشهر.
- واتسون، آلیور (۱۳۸۲)، سفال زرین فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران، انتشارات سروش.

مقالات

- بهنام، عیسی (۱۳۴۱)، نقاشی روی ظروف سفالین لعابدار، هنر و مردم، شماره ۴، صص ۲۱-۱۶.

- نیک خواه، هانیه، محمد خزایی، غلامعلی حاتم و جواد نیستانی (۱۳۹۰)، بازتاب شکل گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال های زرین فام دوره ی سلجوقیان؛ پیدایش طبقه متوسط و مردمی شدن هنر. پژوهش نامه ی انجمن ایرانی تاریخ سال سوم، شماره ی نهم، صص ۱۲۵-۱۰۷.

پایان نامه

- خسروی خافتری، م (۱۳۹۰)، بررسی ارزش های فرهنگی در عناصر تصویری نقوش پرنده در ظروف سلجوقی، کارشناسی ارشد، مجتبی اللهیاری، پژمان رحیمی زاده.
- سلیمانی معز، و (۱۳۸۹)، بررسی تحلیلی نقوش سفال های زرین فام سده های ششم و هفتم ری، کارشناسی ارشد، فیروز مهجور، لیلی نیاکان.
- شناور ماسوله، ف (۱۳۸۹)، بررسی تطبیقی نقش مایه های انسانی در ظروف دوره ساسانی و سلجوقی، کارشناسی ارشد، محمد طاووسی، سوسن بیاتی.
- کیان نژاد، ر (۱۳۸۴)، بررسی ساختار زیبایی شناسی سفال های سلجوقی، کارشناسی ارشد، غلامعلی حاتم، محمد خزایی.

انگلیسی

-Arberry,AJ (2001),The Islamic art of Persia,Good Word ,india.
-Bahrami,Mehdi(2004),Gurgan Faiences,Costa Mesa.Mazda.
-Kuhnel.Ernest(1970), Islamic art, G.Belland sons ,London.

سایت

-www.vam.ac.uk
-www.metmuseum.org
-www.ashmolean.org
-www.imjnet.org.il

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی